

TÁBOR ÁDÁM: TALÁLKOZÁS A CENTRUMBAN

„Minden találkozásból születik” – írta Tábor Béla. A 20. századi magyar szellem története kiváló gondolkodók több olyan találkozását is ismeri, amelyikből új és jelentős szellemi irány született. Ilyen találkozás volt a harmincas évek elején úgyszólván egyidőben az antibolsevista baloldalon Szabó Lajos és Tábor Béla találkozása az ún. opozícióban, a bolsevizmussal és a kapitalizmussal egyaránt szemben álló illegális forradalmi szocialista mozgalomban, az antifasiszta jobboldalon pedig Kerényi Károly és Hamvas Béla találkozása a *Sziget*-körben. Jelentős többszemélyes találkozásra – azaz kettőnél több és rokonságuk ellenére különböző álláspontokon lévő originális gondolkodó találkozására – kétszer került sor a múlt századi magyar szellemtörténetben. Az első világháború előtt a *Szellem* c. folyóirat körül, illetve a *Vasárnapi Körben*, Fülep Lajos, Lukács György és Zalai Béla között (olyan kiváló és később világhírű tanítványokkal körülvéve, mint Mannheim Károly, Hauser Arnold vagy Tolnay Károly). A második világháború után pedig az ún. „*csütörtöki beszélgetések*” során Hamvas Béla, Szabó Lajos és Tábor Béla között (Kemény Katalin és Mándy Stefánia részvételével, később néhány fiatal, a szituacionista mozgalmi tevékenysége okán utóbb nemzetközi ismertségre szert tevő Kotányi Attila valamint Bíró Endre és Kunszt György bevonásával).

E találkozás *személyes-biografikus előtörténete* a harmincas évekre nyúlik vissza. *Tábor Bélát* 1930 őszén barátja, Szirtes Andor, a kiváló george-ista társadalomkutató elvitte a Jaurés Körbe *Szabó Lajos* előadására. Mintegy 2-300 fiatal – korschista opozíciósook, diákok, trockisták, kommunisták vegyesen – próbálta követni az akkor még marxista gondolkodó vallástörténeti tárgyú fejtegetéseit. Az előadás után a hátul álló Tábor Béla szót kért, és úgy foglalta össze a hallottakat, hogy „ha jól értem, az előadó szerint a vallás forradalom, az egyház ellenforradalom”. Szabó Lajos felkapta a fejét, és élénken átszólt a tömegnek keresztül: „Pontosan ezt akartam mondani”. Így kezdődött életre szóló szoros barátságuk és majd' negyedszázados munkakapcsolatuk. 1932-től már nem csak a direkt politikai praxist, hanem a marxizmus elméleti kereteit is szűknek érezték, és egyre élesebben bírálták. Fokozottan érdeklődtek a mélylélektan iránt. Kapcsolatba léptek annak egyik legjobb hazai marxista ismerőjével, a Munka Körből 1930-ban Szabó Lajossal, Justus Pállal és másokkal együtt kizárt Békefi Zoltánnal, aki hatásukra rövidesen szakított az illegális kommunista párttal. A

következő tíz évben Szabó Lajos, Tábor Béla és Békefi szoros szellemi munkaközösséget alkottak. A harmincas évek közepére útjuk teljesen elvált a marxista mozgalométól. Az Ó- és Újszövetség olvasása, Schmitt Jenő Henrik gnózisa, a görög és az indiai hagyomány, valamint a klasszikus német filozófia, továbbá a nietzschei és a kierkegaardí egzisztencializmus feldolgozásán keresztül jutottak el a dialogikus gondolkodók – Franz Rosenzweig, Martin Buber és Ferdinand Ebner – biblicizmusához. 1936-ban Szabó Lajos javaslatára – eredeti tervük szerint a *Szellemi Együtműködés Ligájának* budapesti konferenciájára időzítve – Tábor Béla és Szabó Lajos megírták és publikálták *Vádirat a szellem ellen* c. könyvüket.

Szabó Lajos ugyancsak a harmincas években a Fővárosi Könyvtárban ismerte meg az ott olvasószolgálatot ellátó *Hamvas Bélát*. Hetente újabb és újabb vaskos filozófiai, teológiai, történettudományi, közgazdaságtani, pszichológiai, természettudományi és egyéb német nyelvű könyveket kölcsönzött ki, amelyeket a margón jelekkel, illetve széljegyzetekkel sűrűn ellátva hozott vissza. (Ezekből a lapszéli jelekből fejlesztette ki egyébként két évtizeddel később kalligráfiáit.) Egy idő után Hamvas Béla csodálkozva megkérdezte tőle, hogy mi célból olvas ilyen intenzíven ennyi mindent. Miután tisztázták, hogy nem a könyvek „összefirkálása” érdekli, Szabó Lajos egyetlen szóval válaszolt: „önkontroll”. Ezt követően élénk szellemi kontaktus alakult ki köztük. Néhány évvel később Hamvas recenziót írt a *Válasznak a Vádirat a szellem ellenről* (melyet a lap arra hivatkozva adott neki vissza, hogy ilyen fiatal szerzőkről nem lehet ennyire elismerő hangon írni).

Hamvas és Tábor Béla nem ismerték egymást személyesen a háború előtt, de a keleti fronton tisztként szolgáló Hamvas – megtudva, hogy alakulataik közel állomásoztak egymáshoz – levelezőlapon fejezte ki reményét a munkaszolgálatos Tábor Bélának, hogy mennél hamarabb találkozhatnak.

A *hármás találkozásra* végül 1945 őszén került sor, már Tábor Béla és Mándy Stefánia házassága után az ő Haris közeli lakásukban. A szellemi munkaközösség célja – a vitaindító előadást tartó Szabó Lajos bevezetőjének megfogalmazása szerint – az volt, hogy „létezés és élet olyan szélső pontjait fogják kutató magatartásuk egészébe, melyeknek egységes megragadására és kölcsönös produktív-tételére” a korabeli szellemi életben nem történt kísérlet. A vitaindító szöveg Szabó Lajos háború alatt készült *Biblia és romantika* c. írása volt – nyilván nem véletlenül. A *Biblia és romantika* ugyanis – miután bevezetőül a kutatásról mint „emberi alapvető életmozdulatról”, annak médiumairól és közösségi céljáról beszél – úgy definiálja az egyformán „egyetemes utak kiásását megkezdő” biblikus és romantikus kutatás közötti döntő különbséget, hogy a romantikus alkotókat „az egymásról-nem-tudás”, „az egymásra-igent-nem-mondás jellemzi”, míg „a bibliai karakterek... téren és időn túl... igent mondanak egymásra és a közösen követett útra”. A megalapítandó szellemi

kutatóközösség pedig nyilvánvalóan éppen ilyen, ebben az értelemben antiromantikus és biblikus, egymásra igent mondó gondolkodók szövetsége volt.

A referátum a továbbiakban leszögezi, hogy ma már nem elég pusztán a Bibliára hivatkozó egyházakra és dogmákra igent mondani, mert a „dogmák megformulázása” régi korok „alapszavaival történt”, az akkori nyelv mára azonban inflálódott. Az élő vallás „az etika egészével... azonos”, eleven centruma: a lelkiismeret, „a szellem alapfunkciója”, „a személy legszemélyesebb pontja”, amelyben még „személy és szó egy”. Két lelkiismereti mértéket fogalmaz meg ezután Szabó Lajos. Az egyik: „Mindent megtettem-e mindenki másnak és főleg önmagamnak felvilágosítására?”. A másik a „Vezess vagy kövess!” követelménye, amely a hétköznapokban és a szellemen belül egyaránt érvényes. A szellemen belüli értékrangsor helyreállítása a feltétele az egész valóság hierarchikus értékelésének a szellemi hagyománytól és a matematikai axiomatikától a természettudományon és a kísérleti termelésen keresztül a nagyiparig. Ezt nevezi Szabó Lajos „ipari axiomatikának”. „A szellem nem kér, hanem ad, és ezt sohasem unja meg... és attól növekszik... ereje és növekedése elleni egyetlen hatékony küzdelem az elzárkózás”, ám mivel a szellem „hatványozott élet”, ez egyben „az élet folyamatos öngyilkossága” is. Ezt írva 1941-ben Szabó Lajos gondolhatott a világháborúra is. A szellem a „katasztrófákkal” szemben „időről időre tehetetlen”, de ebből „új, belső szenvedése születik”, amivel „önmagában teremti meg a szenvedő nem-elzárkózó befogadót”. Történelmileg ezt a lehetőséget látta „egy szélesen értelmezett”, „Kelet és Nyugat megújuló szellemi hagyományait ütköztető” „Közép-Európa magyar centrumában”. Ezt felolvasva 1945-ben pedig a szerző nyilván gondolt az épp akkor születő munkaközösségre is.

Szabó Lajos vitaindítójára Hamvas Béla és Tábor Béla egyaránt *több* hosszabb, részint írásos *korreferátummal* válaszolt. *Hamvas* reakciója alapjában rendkívül pozitív és egyetértő volt. A közös ellenfelet a bálványimádásban, illetve a *Mammon*ban jelöli meg. Szabó Lajos „Mammon”-definíciójára („kizsákmányolás-erőszak-hazugság”) alapozva felteszi a kérdést, hogy a „tanulmány visszavezethető-e az alapvető Mammon-Isten antagonizmusra”? Nyilvánvalóan az ipari axiomatika, illetve a közgazdaságtan, sőt a szocializmus kérdésköreire utalva szögezi le, hogy „a feladat nem bizonyos tudásterületeket kizárni, hanem minden területet hieratikusan művelni”. A konkrét szituációra reflektál, amikor azt mondja, hogy „a valódi életközösség megteremtése: az Én-Te-Sok körének realizálása, amellyel az Enyém-Tied kiküszöbölődik”. E megbeszélésből azért alakulhat ki közösség, mert „trialógus”. „Isten arca: az Egy – az Én, a Kettő – a Te, a Három – a Seregek”, és „a valódi hieratikus közösségi lét előfeltétele a Három Egysége... a Seregek felvonulása. Ez történik itt” – mondja, természetesen nem szárazföldi hadosztályokra, hanem a bibliai apokaliptikus írásokban szereplő „Mennyei Seregekre” utalva.

1945 decemberében hangzott el *Tábor Béla* korreferátuma. Kiindulópontként Szabó Lajos bevezetőjének első két mondatát idézi. Ebből valamint Hamvas korábbi, saját egzisztenciális helyzetét konkretizáló írásos „személyes közbevetéséből”, különösen „a belülről és felülről történő megoldás kizárólagosságára” vonatkozó megfogalmazásából bontja ki egzisztenciális vagy *szellemi topológiáját*, „kísérli meg megállapítani” „cselekvési hagyományaik egymáshoz való viszonyát”. Hamvas „*belülről és felülről történő*” „személyes cselekvési hagyományához” viszonyítva Szabó Lajos és az ő saját, „a szocializmus belső” síkjáról kiinduló hagyományát „*a belső és külső metszéspontjáról* való megoldási kísérlet” hagyományának nevezi. Kritikusan említi még külön „a német idealizmus *belülről* való megoldását” valamint „a *kívülről* való determináció jellegzetesen polgári, jellegzetesen mammonisztikus babonáját”, és részletesebben elemzi a fasizmust mint a legszellem- és legemberellenesebb, „*alulról* jövő megoldási kísérletet”. Így jut el ahhoz, „ami összehozta őket” ott és akkor: „*a centrumból* való megoldáshoz”, azaz „a metszéspontok metszéspontja”, „a centrum centrumul vevéséhez”.

Korreferátumában Tábor Béla mindhármójuk esetében egyértelműen különbséget tesz a „kiindulási sík” és a között az alapállás közé, ahová elértek. A „csütörtöki beszélgetések” eddigi egyetlen részletesebb, alapjában korrekt leírásánál Darabos Pál is érinti ezt a kérdést Hamvasról írott nagymonográfiájában. Hangsúlyozza, hogy Hamvas már a *Vádirat a szellem ellenről* írott 1936-os „ismertetésében kiemelte a társszerzők bátorságát”, ti. azt, hogy „volt bátorságuk az igazi szellemet képviselni”. Feltehetően Szabó és Tábor Béla jó egy évtizeddel korábbi „kiinduló történelmi cselekvési síkjára” gondolva fogalmaz úgy, hogy Szabó Lajos és Tábor Béla „részint a zsidó hagyomány és közgazdaságtani megalapozottságú orthodox marxista gondolkodás, részint pedig a freudizmus képviselői voltak”. Csakhogy attól, hogy intenzíven érdeklődtek a pszichoanalízis iránt, még sem Szabó Lajos, sem Tábor Béla nem lett soha freudiánus. Valóban marxisták voltak egy ideig – az idősebb és korábban érő Szabó Lajos több mint egy évtizedig –, de *orthodox* marxisták soha. *Oppozíció*sok voltak, és – amint Tábor Béla összefoglalja egy 1992-es írásában – „az oppozíció már kiindulási pontjában, tehát ezotérikus marxista fázisában is a teória és ideológia marxi megkülönböztetését tekintette módszertani alapelvének. (...) A teória Marxnál az igazság kutatását jelenti, az ideológia pedig a ‘hamis tudatot’, vagyis olyan ‘tudatot’, amely az igazság kutatása helyett hatalmi érdeket (Marxnál: ‘osztályérdeket’) szolgál. A spirituális oppozíció (amit következetesen csak ketten képviseltünk Szabó Lajossal) azt tekintette (szellemi) feladatának, hogy a teoretikus magot kihámozza az ideologikus burokból, *minden* szellemi megnyilvánulásban (ezért szélesedett egyre inkább szellemi érzékenységének köre), de ezt a kritériumot a marxizmus megítélésére is alkalmazta – így távolodott el egyre inkább a marxizmustól, annál is inkább,

mivel ez egyre fokozódó mértékben azonosult exotérikus, ‘vulgarizált’, popularizált önértelmezésével.” (*Személyiség és logosz*, Balassi, Budapest, 2003, 248. p.)

Ezért mondta Tábor Béla 1945-ös korreferátumában, hogy bár „valamennyien a kiindulási pont módszereinek energiáit közvetítjük jelenlegi cselekvési síkunkra” és hogy ők ketten Szabó Lajossal „a szocializmus felől jöttek”, ám azon „*túlról fakadó egzisztenciális igény-energiával*”.

A szöveg végén Tábor Béla hangsúlyozza, hogy hármójuk esetében két személyes cselekvési hagyományról beszélhetett, hiszen az övé és Szabó Lajosé közös volt. Nem véletlenül fogalmaztam úgy, hogy „a szöveg végén” – Tábor Béla korreferátumának ugyanis ez csak az egyik, írásban kidolgozott része volt. „Programom második része az volna” – írta –, „hogy igyekezzem feldolgozni azt, ami Szabó Lajos karakterszavai köré kristályosodik ki”. A korreferátum e második részének azonban csak legelső lapja készült el írásban, de az éppen hogy megindított gondolatmenet és az első laphoz csatolt öt sűrű oldalnyi, lapszéli ceruzajelekkel ellátott, láthatólag Tábor Béla által legépelte Szabó Lajos-idézet arra vall, hogy a megbeszélésen szóbeli előadás formájában elhangzott.

A centrumközösségen belül a részt vevők nézetei természetesen több ponton is eltértek. A közös és eltérő pontok tisztázása spontánabb beszélgetésekben folytatódott; emellett a vita során később is születtek hosszabb, írásos hozzászólások. Az érdeklődő olvasó figyelmét felhívom az *Új Forrás* 1993-as Hamvas-számában közölt 1946. február 7-i beszélgetésre, amelynek során az álláspontok nagyon nyílt, de minden bántó éltől mentes vitában ütköztek egyfelől Hamvas, másfelől Szabó Lajos és Tábor Béla között. Az álláspontok tisztázódásával – amint Tábor Béla megfogalmazta, Szabó Lajos egy gondolatát a konkrét szituációra alkalmazva – „a felületi ellentmondások relativálódtak”: „Ami a vita egy bizonyos rétegében alapvető ellentmondásnak számított, mélyebb rétegében felületivé válik... Most ezt a mélyebb felületi ellentmondást kell alapvetőbb ellentmondásra visszavezetni”. Tehát egy alapvető egyetértés – Hamvas Béla szavaival „a hagyomány mindig jelenlevő életközössége melletti tanúság”, Tábor Béla szavaival „a centrumból való megoldás” – közös talaján valódi viták zajlottak. Olyanok, amelyek célja épp a „kiinduló pozíciók különbségéből” adódó felületibb vitapontok alapvetőbb ellentmondásokra történő visszavezetése volt. Éppen ezáltal történt reális kísérlet egy minden felekezet-feletti, egyetemes szellemi közösség megalapítására. Néhány évvel később *Szarepta* c. művében ezt a közösséget Hamvas is – elfogadva Tábor Béla „óvatosabb megfogalmazását” – *praeeclesiának* nevezi. (Szabó Lajos – aki a harmincas évek közepére az *egyház* fogalmát radikálisan elszakította a klérustól és rehabilitálta, úgy definiálva, hogy az „az alkotók időfeletti szivárványszövetsége a kinyilatkoztatás fényében” –

a kifejezéssel szemben azt hozta fel, hogy „az előkészítő mozzanattal egyetértek, de Egyház van, ahhoz kapcsolódni lehet, de alapítani nem”.)

Ez a közösségalapítás természetesen nem légtüres térben zajlott. Beágyazódott egy szellemtörténeti és profán történeti eseménysorba. 1945-ben a több hónapos ostrom és nyilas rémuralom, a deportálás és üldöztetés, a sokéves háború, front- és munkaszolgálat, valamint az azt megelőző két évtizedes horthyánus reakciós korszak után a progresszív értelmiség úgyszólván minden képviselője úgy érezte, hogy egy csapásra elviselhetetlen, vagy legalábbis súlyos nyomás alól szabadult fel és határtalan lehetőségek nyílnak meg előtte. Ebben az érületben egyaránt osztozott a baloldalinak semmiképpen sem nevezhető Hamvas, aki pedig a negyvenes évek elejére már a keresztény középosztályból származó, nem náci érzelmű érzékenyebb magyar fiatalság egyik szellemi vezérévé avansált, a baloldali, de a szovjet megszállást és a bolsevizmust elutasító Fülep Lajos, vagy a sok éve a bolsevizmussal a legélesebben szemben álló és a szovjet rendszer igazi természetét hajdani oppozíciós marxistaként kiválóan ismerő Szabó Lajos és Tábor Béla is. Hamvas egy írásos „személyes kommentárjában” 1946. január 31-én egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a múlt év februárjában és márciusában, az ostrom után az egész emberiség számára itt Budapesten alkalom nyílt a kollektív ‘mennybemenetelre’ – Isten országába való átlépésre”. „Rövid idő múlva” ugyan – írja – „ez a lehetőség megszűnt”, de „az idő szövete még nem tömör, hanem lyukacsos és szakadozott és kitörési lehetőség állandóan kínálkozik”. Ez a Hamvasra 1945-ben jellemző szellemi és lelkiállapot tette őt fogékonyá átmenetileg az „egzisztenciális szocializmus” és a közgazdaságtan problémakörének asszimilálására (aminek máig ható mellékszövegként az utóbbi évek extrémül jobboldali sajtójában értetlen glosszák minősítik visszatérően az egyébként általuk nagyra becsült Hamvast alaptalanul en bloc baloldalinak). Darabos fent idézett biográfiájában Hamvas akkori utópikus szocialista reményeit ismertette ehhez azt a légből kapott állítást is hozzáteszi, hogy „Szabó Lajos és Tábor Béla szintén ugyanezt remélte, de akkor még konkrétan egy ideálisnak elképzelt szocialista állam megalakulásától”. Az igazság ezzel szemben az, hogy az oppozíciósok már marxistaként sem hittek semmiféle „szocialista *államban*”: olyan mértékben antiinstitucionalisták voltak, hogy Szabó Lajos „mozgalmi neve” például *AO* azaz „*Anti-Organization*” volt. Kezdetből *szellemi mozgalomban* gondolkodtak, és nem államban. A mindenfajta intézménytől, így az államtól való maximális távolságtartás Hamvas Béla, Szabó Lajos és Tábor Béla alapállásának és életformájának magától értetődő közös pontja volt. Ugyanilyen alaptalan Darabosnak az az állítása, hogy Szabó Lajos és Tábor Béla „a szovjet szocializmust a nemzetiszocializmus, vagyis a ‘fasizmus’ pozitív ellenpólusának hitték”. Épp ellenkezőleg: oppozíciós magatartásuk lényegéhez tartozott, hogy előttük semmilyen ideológiát és történelmi

hazugságot nem legitimálhatott az, hogy szemben áll egy másik történelmi hazugsággal, illetve ideológiával. Kassák már 1930-ban a Szovjetunió túl éles bírálatáért zárta ki Szabó Lajost a Munka-körből, és éppen ezután alakult meg az értelmiségi opposzció. Az 1936-os *Vádirat a szellem ellen* pedig az akkor már hatalma teljében levő fasizmust az élesen kritizált marxizmus aleseteként tárgyalja. (Mellékesen Tábor Béla 1939 koranyarán megnyert egy fogadást azzal, hogy megjósolta a Hitler és Sztálin közötti paktum megkötését...)

Mindenesetre a mámoros újrakezdés hihetetlenül felfokozott szellemi aktivitásának közegében a Haris köz mintegy két-három évig rendszeresen 20-50 fős összejövetelek, előadások, viták színhelye volt. Fülep Lajos, Mezei Árpád, Molnár Antal, Fekete Nagy Béla és természetesen Szabó Lajos és Hamvas Béla, talán Tábor Béla tartottak előadásokat. A Haris közben alakult meg az Európai Iskola, melynek Hamvas, Mándy Stefánia, Szabó Lajos is a tagjai voltak. Az Európai Iskola többi összejövetelét már másutt rendezték, de Kállai Ernő, Mezei, Jakovits József, Bálint Endre, Vajda Júlia, Gedő Ilka és más művészek továbbra is gyakran megfordultak itt a vitákon, vagy csak épp felugorva beszélgetni. Itt indította meg 1946 őszén Szabó Lajos néhány fiatal részére szemináriumi előadásait, amelyeknek lejegyzett szövege azóta már könyv alakban is megjelent. Ennek genezisééről Kunszt György azt írja, hogy a közgazdaságtan problémája „erősen előtérbe került” a „csütörtöki beszélgetéseken”, és ezekbe a Szabó Lajos szemináriumára járó fiatalok – az eredetileg Hamvas Béla tanítványaként a társaságba került, de mesteréül hamarosan Szabó Lajost választó Kotányi Attila, valamint Kunszt, Biró Endre, Biró Gábor és mások is bekapcsolódtak. Ezzel a szoros értelemben vett „csütörtöki beszélgetések” lényegében lezárultak. Ebben nyilván közrejátszott az is, hogy a viták – döntően Szabó Lajos és Hamvas között – mélyültek. Hamvas 1946 őszén hosszú levélben foglalta össze álláspontját Szabó Lajos „kritikai megjegyzéseivel” szemben. Ugyanakkor még kb. egy évig nagyon aktívan részt vett a fiatalokkal kibővült szemináriumokon, amelyeken olykor Tábor Béla és Mándy Stefánia is jelen volt.

Ennek az egész szellemi aktivitásnak – mint ezt Darabos is helyesen megállapítja – az ezoterikus magva a „Csütörtökök” voltak. Tábor Béla – teológiából átvett – kifejezésével ezek adtak neki *üdv történelmi* dimenziót. Hamvas fent idézett „személyes közbevetésében” azt írja: „A főkérdés: az üdv történet melyik pontján állunk?” Meggyőződése szerint egy „új világciklus induló idejében élünk”, „Pünkösöd-időt”, „amely egyelőre még lehetőséget nyújt a körforgásból való kilépésre”. „A hármas közös erőfeszítést olyan eszkatológiai elhatározásnak érzem, amely a történet falain rést ütve... az emberiség üdv útját (főlemelkedő útját) előkészíti”. Az eszkatológiai helyzetet illetően az egy héttel későbbi, február 7-i beszélgetés során Tábor Béla úgy írja le eltérő szellemi pozícióikat, hogy „Hamvas Béláé poszt-eszkatologikus, a *Biblia és romantikáé* és a magamé is: pre-eszkatologikus. Mind a kettő (...)

az eszkaton vonalához tapad, de míg az első a vonalon túlról (...) nyúlik vissza a történelembe, a második a vonalon innen állva nyúlik át.” Szabó Lajos állásfoglalása – mondja Tábor Béla – „az eszkatológiai szituáció éretlenségéből” indul ki. „Ezzel szemben Hamvas Béla érettnak érzi az eszkatologikus szituációt”. Tábor Béla itt történelmi analógiát hoz fel: „az első világháború után a szocialista mozgalmak kulcskérdése volt, vajon a kapitalizmus utolsó válságát éljük-e vagy sem. A III. Internacionálé annak idején a maga síkján igenlő választ adott a kérdésre, érettnak ítélte a társadalom-eszkatológiai szituációt, amely nem volt érett és ebből a hibák sorozata adódott. A végtől való távolság meghatározása tehát valóban nélkülözhetetlen előfeltétele minden történelmi cselekvésnek. Kérdés, vajon érett eszkatológiai szituációban van-e mód olyan visszaesésre az utolsó fázisból, mint amilyent Hamvas Béla 1945 februárjában feltételezett?” E gondolatmenet konklúziójaként keresztelte azután Tábor Béla kísérletileg „történelmi programjukat” „pre-ecclesia teremtésének (a Keresztelő János-i pozíciónak megfelelően)”.

A közös üdvtörténeti munka azonban nagyon is *profán történelmi kontextusban* zajlott. Amikor ez mintegy két éves – korlátozott, de mégis elevenen pezsgő – szabadság és demokrácia után újból diktatúrába fordult, a munkaközösségnek meg kellett szünnie. Lukács György és Keszi Imre Hamvas, illetve az Európai Iskola elleni ideológiai támadásai után súlyosabb retorziók következtek. Hamvas Bélát 1948-ban kirúgták a Fővárosi Könyvtárból, hamarosan évekre vidékre kényszerült raktárosnak. Tábor Béla még 1947-ben kilépett munkahelyéről, a Miniszterelnökségről, tudva, hogy Szabó Lajossal együtt – mint régi oppozíciós, antibolsevista marxisták és Justus Pál barátai – különösen veszélyeztetett helyzetbe kerülhetnek. Minden szisztematikus, négyszemközi beszélgetésnél szélesebb találkozást be kellett szüntetni. Így a szaporodó vitapontok tisztázására sem volt már mód. Szabó Lajos Kotányi Attilával 1956 decemberében Nyugatra emigrált. Hamvas és ő váltottak néhány levelet, de ez nem pótolhatta a személyes találkozást. Tábor Béláékkal Hamvas végig jó barátságban maradt. Amíg vidéken élt, ritkábban találkoztak, de kéziratait akkor is rendszeresen megmutatta.

Hamvas Béla a *Patmosz* két Szabó Lajos-esszéjében próbálta meg lereagálni „a körnek az ő számára legizgatóbb alakjával” kapcsolatos feszültséget, ezek az írások azonban pszichológiailag túlságosan is determináltak – egyébként nyilván nem írta volna le Szabó Lajosról, hogy „még befejezett tanulmánya sincs”. Ugyanakkor a *Patmosz* két kötetében Csontváry mellett ő az egyetlen magyar alkotó, akiről külön esszét írt. Fontosabb és többet árul el a „Csütörtökök” Hamvas Béla szellemi életpályáján játszott szerepéről, hogy a saját gondolkodását krisztianusnak nevező Szabó Lajos hatására az addig tradicionalista és Kelet szellemi hagyományát a kereszténységnél nagyobbra értékelő Hamvas élete utolsó két

évtizedében a kereszténységet a tradíció betetőzésének fogta fel, és a Tábor Bélától átvett „üdv történet” valamint a Szabó Lajostól származó „alapállás” kulcs-szavai lettek. A háború okozta katarzis, valamint otthonának, könyveinek, kéziratainak pusztulása mellett ez a munkaközösség volt a harmadik döntő meghatározó kiindulópontja utolsó korszakának. Ennek legjobb bizonyítéka a már idézett, 1951-54 között Inotán, majd Tiszapalkonyán született *Szarepta* c. munkája, amely lényegében a „csütörtöki beszélgetések” kommentárja. „Folyamatos hármás megbeszéléseink légkörében tudtam, ha sikerül, magasabb stádiumba lépek” – írja mindjárt az első lapon. Újraolvasva a jegyzőkönyveket úgy érzi: „most találkoztunk másodszer”, és ezeken a szövegeken kívül, „kivéve a szentkönyveket, minden más olvasmány hiányérzetet keltett” benne.

Egyik oldalon Szabó Lajos és Tábor Béla, a másikon Hamvas Béla más irányból érkeztek 1945-ben, és részben más irányba mentek tovább 1948 után. De egy mélyebb – Hamvas híres könyvcímével szólva – „láthatatlan történetben” mindig is *egy közösséget* alkottak és alkotnak. Azokét, akiknek a siker helyett a dicsőség volt a fontos – ahogy Hamvas fogalmazta. Tábor Béla pedig megrendülten azt mondta Fülep Lajos halálakor, hogy egész életében három embert ismert, akiknek „*a létezés nagysága* volt a legfontosabb”, és ez a három: Fülep Lajos, Hamvas Béla és Szabó Lajos.